

CONSIDERAȚII ASUPRA UNOR FACTORI CARE AU INFLUENȚAT DEZVOLTAREA ARHITECTURII SINAGOGILOR ÎN PERIOADA 1850-1935 ÎN NORD-VESTUL ROMÂNIEI

Felicia GRIGORESCU

Mots-clés: *l'architecture de la synagogue, émancipation, christianisme, hassidisme, réforme religieuse*

Resumé: L'architecture des synagogues dans le nord-ouest de la Roumanie (Maramures, Satu Mare et Bihor) s'est réjouie pendant la période 1850-1935 d'une attention particulière de la part des communautés hébraïques qui vivaient dans cette région. Dans une analyse des causes qui ont déterminé cet essor de l'architecture, nous pouvons distinguer des facteurs internes, mais aussi externes aux communautés. Parmi les facteurs externes avec une forte influence, on mentionne la religion chrétienne et le processus d'émancipation des Juifs, et parmi ceux internes on retient l'apparition et le développement de l'hassidisme, mais aussi la réforme de la foi juive dans la seconde moitié du XIXème siècle.

*
* *

Pentru a studia evoluția arhitecturii sinagogii și mai ales pentru a o înțelege, trebuie evidențiate elementele contextuale de diferite naturi, identificate în spațiul și perioada supusă cercetării, respectiv nord-vestul României, în complexitatea și interdependențele lor, atunci fiind un timp de maximă descătușare și acumulări estetice a acesteia¹, perioada 1850 - 1935. Fenomenul evreiesc este unic în istoria lumii, în componența sa intrând de fapt o imensă înșiruire de secvențe istorico-socio-culturale, fiecare dintre acestea, determinată sau autodeterminându-se, după perioada istorică străbătută și teritoriul în care s-a dezvoltat. Am încercat să evidențiem acei factori, care ni s-a părut că au influențat formarea unui stil arhitectonic original al sinagogii - eclectismul iudaic² - propriu evreilor, cu forme de exprimare de o mare eterogenitate, dar care se regăsesc totuși, într-o evidentă unitate³.

Arhitectura sinagogii a fost după emancipare într-o relație biunivocă cu spațiul construit în care s-a dezvoltat, de la care a preluat anumite elemente de plastică arhitectonică, la rândul-i marcând acest spațiu prin specificitatea ei.

Cu toate vicisitudinile prin care au trecut evreii europeni de-a lungul vremii, când

¹ Mircea Moldovan, *Sinagoga. Arhitectură a monoteismului*, București, Ed. Paideia, 2003, p. 147, (În continuare: *Sinagoga...*) ...cazul evreilor, aceștia trebuind să parcurgă într-un singur secol – al XIX – lea – toate curentele care au modelat lumea modernă printr-o înaintare lentă: umanismul, Renașterea, Reforma, naționalismul...

² Felicia Grigorescu, *Arhitectura sinagogală în nord-vestul Transilvaniei la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX – lea. Eclectismul iudaic al fațadelor*, în *Studii și comunicări, seria Istorie. Etnografie. Artă*, XXII-XXIV/II, 2005-2007, Ed. Muzeului Sătmărean, 2007, p. 337.

³ Lucian Blaga, *Trilogia culturii. Orizont și stil. Spațiul mioritic. Geneza metaforei și sensul culturii*, Ed. pentru Literatură Universală, București, 1969, p. 3: *Stilul, atribut în care înfloarește substanța spirituală, e factorul imponderabil prin care se împlinesc unitatea vie într-o varietate complexă de înțelesuri și forme.*

condițiile le-au permis, de exemplu în Spania secolului al XIII-lea⁴, sau în Europa sfârșitului de secol XIX și începutul celui de-al XX-lea, arhitectura lăcașurilor de cult evreiești s-a descătușat, iar rezultatul a fost uluitor.

I. Factori externi comunității

Ca trăitori în diaspora, evreii au depins întotdeauna de puterile sub oblăduirea cărora erau primiți vremelnic. Existența lor depindea în primul rând de factorii ce acționau asupra lor din afara comunității. Aceștia au fost foarte numeroși, dar nu fiecare acționa cu aceeași intensitate și efectele pe care le produceau nu prezentau aceeași importanță. Frecvența celor influențativi a avut o evoluție descrescătoare în perioada analizată, spre beneficiul, până la triumf, a dezvoltării artei iudaice, îndeosebi a esteticului în arhitectura de cult și mai ales în aceea a exterioarelor.

Ceea ce se remarcă în primul rând în zona cercetată, este eterogenitatea etnică⁵ și religioasă⁶ a spațiului de-a lungul întregii perioade studiate, de aici decurgând un întreg complex de influențe și interdependențe⁷. Această eterogenitate privește și interiorul lumii iudaice, care include pe de o parte, diferențierea după teritoriul european din care au sosit: așkenazi sau sefarzi, iar pe de alta, influențele curenților dezvoltate în sânul iudaismului, cum a fost de exemplu hasidismul, sau separările rezultate din ireconciliabilitatea religioasă a reformei, între ortodoxism și reformă.

Din angrenajul factorilor care au acționat din afară asupra comunităților evreiești și au influențat major dezvoltarea artei iudaice, am considerat importantă studierea a doi dintre ei: procesul de emancipare în strânsă legătură cu influența creștinismului.

I.a. Emanciparea evreilor

Referindu-ne la perioada 1850-1935, cea mai puternică influență asupra comunităților evreiești din întreaga Europă a avut-o procesul de emancipare. Până să ajungă la forma deplinei manifestări, acest complex fenomen istoric a cunoscut mai multe faze cu mici victorii succesive, fiecare însemnând cărămizi în construcția finală. Printre factorii hotărâtori în procesul emancipării evreilor amintim la sfârșitul secolului al XVIII-lea menționăm: dezvoltarea iluminismului evreiesc – *haskalah*, al cărui promotor a fost Moses Mendelssohn⁸, edictul de toleranță emis de Iosif al II-lea în 1782 și Revoluția Franceză din 1791⁹. Evreii au fost nevoiți să lupte pentru existența lor etnică, cu excepția unor scurte perioade, de-a lungul întregului lor exil. Aceste acțiuni sunt concertate tot mai atent, pentru a se atinge desăvârșirea procesului emancipării, în ansamblul emancipării generale a popoarelor Europei sub lozincă revoluționarilor francezi *liberté égalité fraternité*. În decursul secolelor, o mare parte dintre evreii europeni au trăit în izolarea

⁴ J. A. Gaya Nuño, *Istoria artei spaniole*, Ed. Meridiane, București, 1975, p. 58. *Trei sinagogi de mare valoare se păstrează în Spania: două în Toledo și una în Cordoba, fără a mai vorbi de cele dispărute, cum este Santa Cruz din Sevilla, cu trei nave separate prin coloane; această structură bazilicală conducând spre un perete, în care se află tabernacolul, unde era păstrat torah-ul, pare a fi fost ceva obișnuit într-un mare număr de sinagogi spaniole.*

⁵ Institutul Central de Statistică, *Recensământul General al Populației României din 29 decembrie 1930*, Ed. ICS, București, 1940, p. 345.

⁶ M. Moldovan, *Sinagoga ...*, p. 206, „...tărâm de frontieră atât al ortodoxismului, cât și al catolicismului, islamismului, iudaismului, protestantismului, uniatismului și neoprotestantismului, datorită imbricărilor realizate în decursul timpului.”

⁷ *Ibidem*, p. 159.

⁸ Moses fiul lui Mendel – după tradiția veche evreiască (biblică) de a-si pune numele tatălui după numele lor, ei neavând nume de familie încă (sec. XVIII).

⁹ Ines Müller, *A Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga, Otto Wagner fiataalkori fömüve Budapesten*, Löcker Verlag Wien, MFA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1993, (în continuare: *A Wagner zsinagóga...*) p. 13.

ghetoului¹⁰. În zona în care s-a făcut cercetarea, cu toate restricțiile care li se impuneau, evreii n-au fost izolați în ghetoouri. Comunitățile evreiești aveau totuși tendința să se grupeze, modul lor de locuire dezvoltându-se pe așa numitul șir, unul cunoscut fiind la Bixad (SM) pe strada Principală¹¹, dar frecvent în mediul rural, trăiau împrăștiați printre ceilalți localnici.

Restricțiile la care au fost supuși de-a lungul istoriei au generat acumularea multor nemulțumiri și frustrări pentru evrei, dar și dorința de a-și afirma identitatea în societatea în care trăiau. Și ce ar fi fost mai reprezentativ pentru evrei, precum este și pentru creștini, decât lăcașul de cult?

Până să ajungă să fie influențată de varietatea arhitecturii europene, în special ecleziastice, arhitectura sinagogii trebuia să-și câștige dreptul la existență. Pentru zona cercetată, drepturile evreilor au fost formulate mai întâi și fundamental¹² în perioada lui Iosif al II-lea, drepturi care ulterior s-au respectat mai mult sau mai puțin. Dieta din 1840 le întărește și le extinde¹³. Aceste drepturi câștigate, mai ales acela de stabilire în orașe, vor determina o importantă creștere a numărului evreilor în toată zona studiată, dar și o puternică tendință de urbanizare a populației evreiești. Dieta din 1840 păstrează încă o perioadă interdicția stabilirii evreilor în orașe miniere¹⁴. Urmare a acestei restricții, în Baia Mare și Baia Sprie evreii se vor stabili legal, mult mai târziu decât în celelalte orașe din zonă.

Emanciparea a produs schimbări fundamentale în ceea ce-i privește pe evrei. Libertatea și egalitatea emancipării au însemnat pentru identitatea evreiască și un lăcaș de cult reprezentativ. Dacă pentru sinagogile pre-emancipare se făceau eforturi pentru a le face cât mai discrete pentru ca să nu atragă atenția¹⁵, în noile condiții începe povestea spusă de noua sinagogă europeană. După emancipare, sinagoga a intrat într-o adevărată competiție cu celelalte religii monoteiste și cu ea însăși. Are loc o extrovertire, prin ferestre de mari dimensiuni, în fațade de o mare bogăție ornamentală. O abundență de stiluri și neo-stiluri debordează: eclecticismul, neo-clasicismul, neo-romanicul, neo-barocul și neo-maurescul. Emulația a fost atât de puternică încât s-a considerat necesar a se atrage atenția evreilor că ei vin în sinagogă pentru reculegere, și să vă recăliți în rugăciune...aceasta este maniera cea mai bună de a o înfrumuseța¹⁶.

Evreii încercau să-și ridice clădirile de cult în respect pentru cultura dominantă¹⁷, arhitecturii care le proiectau, de multe ori neevrei, se străduiau să inventeze acele structuri care să se armonizeze cu contextul arhitectonic unde urma să se materializeze conceptul lor, dar în același timp să satisfacă cerințele unei alte religii, unui alt cult, unei culturi străvechi neeuropene, când defilând prosperă, când târâtă sau alungată printre popoarele Europei.

Emanciparea, în primul rând a schimbat sinagoga cu templul. La momentul respectiv sinagoga însemna discreție, templu descătușa parada. Așa și-au numit evreii noile lăcașuri de cult, și acestei nominări cu rol demonstrativ trebuiau să-i corespundă noile clădiri. Aceste noi temple le dădeau evreilor un statut nou, acela de evreu cetățean al țării care l-a primit: evreu italian, evreu francez sau evreu maghiar. Ridicarea acestor temple trebuia să-i ajute pe evrei să-și depășească vechea condiție de tolerat, teama de prezent și de viitor și să uite rănil

¹⁰ L. Scott Lerner, *The Narrating Architecture of Emancipation*, <http://online.sfsu.edu/kmillet/lerner.pdf> (în continuare: *Narrating...*), p. 1; Formă de izolare a evreilor începută în Italia secolului al XVI-lea.

¹¹ Randolph L. Braham, *Az észak-erdélyi holokauszt földrajzi enciklopédiája*, Budapest Park Kiadó, Cluj-Napoca Koinónia, 2008, (În continuare: *Enciklopédia...*), p. 309.

¹² Téreza Mózes, *Evreii din Oradea*, Ed. Hasefer, 1997, (în continuare: *Oradea...*), p. 43.

¹³ *Magyar Zsidó Lexikon*, (colectiv), 1929, p. 223 (în continuare: *MZsL*).

¹⁴ *Ibidem*, p. 224.

¹⁵ S. L. Lerner, *Narrating...*, p. 3.

¹⁶ M.R. Hayoun și D. Jarrassé, *Les synagogues*, PUF, Paris, 1999, p. 28-29, citat din Zadoc Kahn dintr-un discurs în sinagoga din Rue de la Victoire.

¹⁷ S. L. Lerner, *Narrating...*, p. 10.

*trecutului*¹⁸. Nominarea templu cuprindea și asumarea și mândria originilor evreilor, demonstrația victoriei păstrării Legii.

Dante Lattes vedea în noul templu *singurul monument care exprimă în ochii lumii vitalitatea poporului și ideea de Israel*¹⁹.

O caracteristică a acestor clădiri de cult era supradimensionarea. Sute de ani de modestie nu mai pot fi ținute în frâu, și demonstrațiile depășesc dimensiunile realității. Cu comunitățile mutate în noile construcții, de multe ori acestea par aproape goale. Pentru că ele au fost golite și de funcțiunile care au păstrat coeziunea unui popor prigonit timp de milenii. Din sinagogi au dispărut mulțimea cărților sfinte²⁰ și studiul. Funcțiile definitorii ale sinagogii au fost scoase în anexe²¹.

Această tendință a templului israelit de dominare a spațiului arhitectonic în care a fost plasat, este evidentă și la peste un secol de la construirea lor. Când se face referire la aceste clădiri, de multe ori se specifică și despre dominarea exercitată asupra arhitecturii amplasamentului²² (Fig. 1). O mare parte a centrelor urbane ale nord-vestului României și-au primit configurarea actuală în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secesionist al secolului al XX-lea²³, când acestea au fost populate cu clădiri având unul sau două etaje, dintre care țâșnesc turlele lăcașelor de cult, inclusiv frontoanele sau aticele sinagogilor, de obicei construcții ulterioare restului zonei centrale.

Aceste transformări care au loc în legătură cu emanciparea evreilor, sunt stimulate pe lângă factorul social care, prin ele s-a împlinit uman, prin schimbarea statutului anterior și promovarea noului iudaism și de factorul financiar, evreei permițându-și să angajeze arhitecți cu renume.

O regulă nouă apărută odată cu reforma, va fi aceea că în noile lăcașuri de cult locurile pe scaune au început să fie vândute și la fel se vor vinde și diferite onoruri cum ar fi cititul textului sfânt cu ocazia celor mai importante sărbători evreiești. Fiecare loc din sinagogă va fi numerotat cu plăcuță din metal, pentru o mai bună evidență a situației locurilor din sinagogă, și o mai rapidă identificare a acestora.

Bucuria acestui triumf, o adevărată explozie a esteticului și a dimensiunii impresionante a templului iudaic, s-a manifestat deschis cu prilejul inaugurărilor acestor monumente ale *noului iudaism*. Discursurile ținute cu aceste prilejuri subliniau importanța noului mod de expresie a iudaismului²⁴, puterea narativă a acestor fațade care au fost construite pentru a impresiona trecătorul. Mesajul noii arhitecturi era o confirmare a unei realități istorice a momentului: libertate și egalitate. În aceste temple evreei vedeau o garanție pentru respectarea evreului, a demnității și a religiei sale, de către ceilalți concetățeni. Câștigarea respectului din partea comunității era un deziderat pentru care evreei făceau eforturi deosebite: *Aproape în toate comunitățile, din toate orașele s-au făcut eforturi nobile pentru a reda cultului nostru forța, demnitatea și respectul datorat*²⁵.

Pe seama noului templu iudaic s-a pus și sarcina de a demonta prejudecata milenară creștină, perpetuată de biserica catolică, cum că evreei ar fi pedepsiți de Dumnezeu pentru uciderea lui Cristos²⁶, în acest fel motivându-se cauza pentru care au fost persecutați de creștini.

¹⁸ *Ibidem*, p. 4.

¹⁹ *Ibidem*, p. 3.

²⁰ *Ibidem*, p. 18.

²¹ Dominique Jarrasse, *Fonctions et formes de la synagogue: refus et tentation de la sacralisation*, în "Revue de l'histoire des religions", numéro 4 (2005), <http://rhr.revues.org/4216> (în continuare: *Fonctions ...*), p. 400.

²² Péter Zoltán, *Trei secole de arhitectură*, Ed. Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2001, p. 78 (în continuare: *Arhitectură*).

²³ *Ibidem*, p. 132.

²⁴ S. L. Lerner, *Narrating ...*, p. 8.

²⁵ Frédéric Vey, *La synagogue de Fontainebleau*, http://www.judaicultures.info/IMG/pdf/La_Synagogue_de_Fontainebleau1.pdf.

²⁶ S. L. Lerner, *Narrating ...*, p. 3.

Pentru nord-vestul României, tipul nou de templu cel mai frecvent va fi bazilică cu trei nave, având fațadele exterioare înalte, prezentând cel puțin două rânduri de ferestre. În peretele estic nu lipsește fereastra rotundă, simbol al lămpii de veghe de deasupra Torei²⁷. Navele laterale au suprapuse galeriile pentru femei, uneori extinse pe mai multe niveluri (Fig. 2). În zona studiată, acest tip de sinagogă, cu aspect pavilionar²⁸ este însușită mai ales de evreii neologi.

Dar, în înțelepciunea lor, mulți rabini au constatat că zidurile s-au înfrumusețat și s-au arătat lumii ca semne în spațiu ale iudaismului, și-au îndeplinit rolul de „semn identitar” dar această perioadă de exuberanță arhitectonică iudaică a avut ca efect și diminuarea religiozității evreilor²⁹.

Numirea unor lăcașe de cult iudaice „temple” a fost opțiunea evreilor neologi pentru a-i cumula și caracterul istoric, ei tânjind la o reîntoarcere la origini³⁰, pentru că după cum se știe marea lor dorință este reconstruirea Templului din Ierusalim. Tot ei sunt cei care au sacrificat curtea și grădina în favoarea dimensiunii construcției.

După Conferința de Pace de la Paris, evreii din nord-vestul Transilvaniei se găsesc în situația de a-și reglementa din nou statutul, aceasta făcându-se prin tratate ale minorităților³¹.

1.b. Influențele creștinismului asupra arhitecturii sinagogii

Semnificația noțiunii de diaspora presupune existența unui fond de populație la care se raportează o minoritate aflată în exil, în cazul evreilor un exil impus. Pentru evrei, această stare înseamnă dezvoltarea lor în sânul altor populații dar și al altor religii, majoritare și dominante. Prin emancipare, o parte a evreilor au acceptat în religia lor, elemente aparținând altor culte cum ar fi: orga, corul, turnuri, amvoane și altele. Aceste lucruri nu sunt interzise de *Tora*, dar nu sunt nici ale tradiției iudaice antice care, după unele opinii ar fi trebuit să fie canon obligatoriu, inalienabil, în conceperea acestui edificiu. De la acceptarea sau nu a acestor înnoiri, a pornit ireconciliabilitatea între evrei, culminând în a doua jumătate a secolului al XIX-lea: unii și-au dorit un spațiu de cult înnoit, alții au văzut în aceasta un pericol pentru integritatea iudaismului. Introducându-se noile elemente de arhitectură sau schimbările legate de utilizarea acestora în sinagogă, spațiul de cult evreiesc tradițional a suferit schimbări majore.

Cea mai radicală schimbare este cea a poziției *bimei*, prin apropierea ei de chivot. Prin aceasta, în noul templu³² se va forța sacralizarea acestui spațiu, asemeni tradiției creștine³³, prin aducerea la un loc a celor două focare de iradiere a credinței, proprii cultului mozaic. Modificarea spațială atrage după sine și modificarea comportamentală și ritualică, dar și schimbarea preponderențelor funcționale, redirectionarea sinagogii spre spațiul preponderent cultic³⁴. Are loc o inversare a priorităților funcțiunilor sinagogii, respectiv, la o arhitectură oferită, a trebuit să i se adapteze un cult³⁵. Noua arhitectură devine *instrument de reformă*³⁶. Cel mai frecvent noul

²⁷ M. Moldovan, *Sinagoga ...*, p. 96.

²⁸ *Ibidem*, p. 208.

²⁹ S L. Lerner, *Narrating ...*, p. 3.

³⁰ *Ibidem*, p. 13.

³¹ Gheorghe Iancu, *Problema minorităților etnice din România reflectată în documente ale societății națiunilor (1919-1930)*, în „Relații interetnice în zona de contact româno-maghiaro-ucraineană din secolul al XVIII-lea până în prezent”, Satu Mare-Tübingen, 1999, Ed. Muzeului Sătmărean, p. 177.

³² Se folosește majuscula pentru a delimita pe parcursul lucrării, templul iudaic (nominat în acest fel de către evrei după emancipare, mai ales ca semn al trimiterii la Templul din Ierusalim) de celelalte tipuri de templu cunoscute în istoria arhitecturii.

³³ Dominique Jarrasse, *La synagogue de la rue Notre Dame de Nazareth, lieu de construction d'une culture juive parisienne et d'un regard sur les Juifs*, în „Romantisme”, 3/2004 (nr. 125), <http://www.cairn.info/revue-romantisme-2004-3-page-43.htm> (în continuare: *Notre Dame...*).

³⁴ D. Jarrassé, *Fonctions...*, p. 400.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Ibidem*.

spațiu al sinagogii este asemănat cu cel al bisericii protestante³⁷. În aceste condiții *cum să nu ne imaginăm că ea e un loc sfânt când ea ia forma unei catedrale*³⁸.

Foarte interesantă este și părea conform căreia, simbolul cunoscut ca Steaua lui David, asociat mai puternic religiei iudaice din perioada lui Carol al IV-lea, când simbolul este acceptat ca semn distinctiv pe drapelul evreiesc, ar fi fost folosit de evrei din ce în ce mai frecvent, ca semn al apartenenței la iudaism, asemeni folosirii crucii în creștinism³⁹.

Aceste influențe au fost uneori atât de fără prejudecăți preluate din canonul bisericii creștine, de evreii reformatori, încât chiar dacă prin acestea nu încălcau nici o lege a iudaismului, se considera că ei totuși se apropiau prea mult de un model care era al altui cult, riscând să se cufunde în pierderea identității.

Zona supusă cercetării, în centrul căreia se situează orașul Satu Mare (la est: Baia Mare, Seini, Vișeu de Sus, Târgu Lăpuș, Baia Sprie și Sighet, la vest: Carei, Valea lui Mihai, Salonta, Oradea, Beiuș) se găsea la mijlocul secolului al XIX-lea la intersecția unor importante drumuri comerciale⁴⁰, condiție care favoriza și colportarea unor influențe mai îndepărtate, ai căror principali actori au fost de multe ori, înșiși evreii. Toate schimbările din sfera culturală iudaică europeană, erau repede cunoscute și de evreii din aria studiată.

Transformările din arhitectura sinagogii coincid temporal dezvoltării eclecticismului în arhitectura europeană, ceea ce a sprijinit încercările de definire identitară de căutare a unui stil propriu, de recuperare a *vremurilor tăcere* din punct de vedere al exprimării arhitectonice pierdute, eclecticismul facilitând această nevoie. Bazat pe recompunere, stilul corespunde nevoii caracteristicii naratoare, voit demonstrative, pe care și-l asumă evreitatea eliberată.

Prin construirea acestor temple, iudaismul se lansează într-o puternică competiție arhitectonică, dacă nu chiar rivalitate, cu biserica creștină (în zona studiată mai puțin cu islamul), cu acumulările ei istorice pe care noul iudaism își propune să le recupereze prin acest proces reformator.

Și totuși, oricăror influențe exterioare a fost supusă, esența ancestrală a iudaismului nu a putut fi anihilată de acestea, pentru că, iudaism, înseamnă în primul rând transmiterea Legii, educarea tânărului evreu în acest spirit prin citirea continuă a textului biblic. De la primul Templu din Ierusalim până la sinagogile exotice ale secolului XX, întâlnim aceeași structură compozițională simplă: un element de tranziție între spațiul exterior și cel interior - vestibulul, sala mare de rugăciune și în extremitatea ei estică, Sfânta Sfintelor, canonul transmis poporului evreu prin Legea pe care acesta a acceptat-o, lucru care-i va defini identitatea.

II. Factori interni.

Pentru evreimea din nord-vestul României am considerat necesar a se aborda două probleme născute în sânul comunităților evreiești, balansând între limite mai restrânse sau mai permissive legate de comportamentul față de cult: hasidismul și reforma.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Ibidem*, p. 399.

³⁹ Nadia Badrus, *Două simboluri identitare evreiești: menora și maghen David*, în *Istorie și tradiție în spațiul românesc VI*, p. 91-93, ULB Sibiu, 2006, p. 95, (În continuare: *Simboluri...*).

⁴⁰ Haraszi György, *A Szatmárnémeti zsidóság*, în "Relații interetnice în zona de contact româno-maghiaro-ucraineană din secolul al XVIII-lea până în prezent", Satu Mare-Tübingen, 1999, Ed. Muzeului Sătmărean, p. 143: *A város keletéről (a Kárpátokból) nyugatra (a Nagyvárád – Arad – Budapest útvonalon), illetve észak-nyugatról (Kassa) délkelet (Kolozsvar) irányába futó fontos kereskedelmi utak csomópontyában fekszik.* (traducere: *De la răsăritul orașului (din Carpați) la apus (pe linia drumului Oradea - Arad - Budapesta) respectiv din nord-vest (Kosice) în direcția sud-est (Cluj), se întinde la intersecția mulțimii de drumuri comerciale importante.*)

II.a. Hasidismul

Născut în Europa răsăriteană secolului a XVIII-lea, pentru a scoate dintr-o anumită monotonie viața evreului simplu, hasidismul propune o schimbare în atitudinea acestuia față de iudaism dar fără a-i ataca vreodată fundamentele. Israel Baal Șem Tov, rabinul care impune schimbarea, va găsi repede foarte mulți adepți, hasidismul ajungând un curent puternic al iudaismului. În zona de nord-vest a României, ideile și practicile acestuia intră destul de repede, provocând uneori disensiuni în comunitățile evreiești. Acest lucru se întâmplă la Sighet încă din 1834⁴¹. În acest oraș a activat Chaim Țevi Teitelbaum, conducând comunitatea din 1904 al căru descendent a fost marele rabin Moise Teitelbaum, întemeietorul hasidismului din Ungaria⁴².

Mult mai târziu sosesc hasizii la Satu Mare aducând cu ei alte concepții și tradiții decât ale așkenazilor locali, conservatori, dar nou veniții devin și ei membri ai comunității. *Se ocupă mai puțin cu exercițiul religios și nu se îngrijeau prea mult de problemele religioase, dar sunt solidari cu ceilalți membri ai comunității evreiești și participă deopotrivă la rezolvarea problemelor comune. Între cele două rituri existau deosebiri mărunte liturgice, în modul de rugăciune. Acestea i-au determinat să se retragă ulterior într-o casă de rugăciune separată*⁴³.

Grupuri mari de hasizi se așează în mai multe localități din nord-estul orașului Satu Mare, sosiți în valuri succesive de obicei alăturându-se unor nuclee ortodoxe de origine așkenadă. Comunitățile sunt de multe ori bulversate de aceste evenimente, noii veniți din ce în ce mai numeroși, dorind de multe ori să se retragă în propriile lăcașuri de cult. Aceste localități situate la limita de nord-vest a Oașului (sau sud-estică a Ugocei), au aproape fiecare o istorie a comunității evreiești legată de hasizi: la Batarci sosesc din captivitatea frontului galițian după Primul Război Mondial peste douăzeci de hasizi răscumparați de rabinul Landau Israel⁴⁴, ce aparțineau dinastiei Teitelbaum; la Turț hasizii al căror număr a crescut foarte mult, doresc să-și construiască o casă de rugăciune proprie dar până la urmă nu au părăsit sinagoga veche⁴⁵; la Halmeu numărul hasizilor a crescut brusc în a prima jumătate a secolului al XX-lea ajungând să aibă doi rabini, ei separându-se în oficierea cultului în clădirile *bet hamidraș*-elor care s-au înmulțit foarte mult în perioada interbelică⁴⁶; la Negrești Oaș o parte a comunității evreiești era constituită din hasizi.

Am amintit curentul hasidic pentru a evidenția permanenta dinamică a vieții spirituale evreiești, faptul că ceea ce se va înfăptui puțin mai târziu, reforma iudaismului cu consecințele sale mult mai radicale asupra evreimii europene, a avut precedente în pre-supusul monolit religios iudaic.

II.b. Reforma religiei iudaice

Întâlnirea rabinilor din decembrie 1865 de la Nagymihály a fost hotărâtoare pentru ceea ce s-a întâmplat la Congresul național al evreilor maghiari: divizarea evreimii în două părți: reformatori și ortodocși.

Această ruptură în marea și eterogena familie iudaică, se petrece într-un moment de maximă afirmare a identității și demnității evreiești în societatea creștină europeană, care s-a hotărât să-i primească într-o sinuoasă construcție a democrației Europene.

⁴¹ R. L. Braham, *Enciklopédia ...*, p. 226.

⁴² L. Benjamin, *Texte istoriografice...*, nota 9, p. 383.

⁴³ Stern Mór, *Szatmári zsidók utja. Történeti tanulmány a Szatmári zsidó község multjából*, Szerző Kiadása Satu Mare-Szatmár, Boros A. Könyvnyomdája, xerox al comunității Satu Mare (în continuare: *Szatmári zsidók ...*), p. 67.

⁴⁴ R. L. Braham, *Enciklopédia ...*, p. 450.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 465.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 453.

Mărul discordiei, născut din libertatea emancipării, l-au constituit nouă recomandări (interdicții):

1. *Este interzis a predica în limba altui popor; la fel este interzis a asculta predica spusă în limba altui popor. De aceea, cine este evreu, iese din biserică în care rabinul sau altcineva predică într-o limbă străină; cine predică, poate predica numai în limba ebraică, care este locuitor în această țară și i se spune evreu cușer.*

2. *Este interzis a merge la rugăciune în sinagoga în care bima nu se află la mijloc.*

3. *Este interzisă construirea sinagogii cu turn.*

4. *Este interzis a pregăti ornamentul folosit în altă religie pentru cei ce se roagă și cântăreților.*

5. *Este interzisă ... orice formă a barierei separatoare care nu împiedică bărbații să privească femeile. Trebuie făcute bariere după modelul vechi; unde există altfel, acolo nu este voie a intra.*

6. *Este interzisă ascultarea rugăciunii corului; cu atât mai mult este interzisă rugăciunea cu ei; la rostirea binecuvântării nici măcar amen nu este permis a spune.*

7. *Este interzis a intra în altarul sinagogii, pentru că aceea este preateis; în fața prigoanei dușmanului, în fața amenințării șarpelui veninos nu este voie să te salvezi acolo.*

8. *Este interzis a ridica hupa în sinagogă; locul îi este sub cerul liber.*

9. *Este interzis a schimba ritul evreiesc sau obiceiurile sinagogii, pe care le-am moștenit de la părinții și părinții părinților noștri.*

Și restricția ca în acele biserici să nu se intre, este pentru totdeauna, la fel în cursul săptămânii ca și la șabat, la roș hașana și iom kipur; mai bine să se roage în singurătate.

În această ultimă precizare este evidentă îngrijorarea rabinilor față de posibila apropiere a evreilor de un alt cult, față de pericolul unei posibile convertiri a acestora, față de periclitarea identității iudaice.

Convulsiile interne în comunitățile evreiești nu sunt puține și nici ne semnificative. Cele mai importante schimbări din sânul evreimii sunt determinate de emancipare, proces evolutiv crescător dual, acționând prin factori din exterior dar determinat de nevoi din interior - a cărui deznodământ final cine l-ar putea prevedea?

Emanciparea evreilor a avut ca efect construirea în marile orașe europene, dar și în acelea ce fac obiectul prezentului studiu, impresionante edificii de cult, în a căror arhitectură elemente și stiluri pe care Europa le cunoștea de secole, în simbioză cu marca iudaică, nasc forme originale. Aceste acumulări de valori estetice sunt și rezultatul acumulărilor financiare.

Acestor factori, li se mai adaugă unul, cel mai important pentru evrei, factorul religios. Istoria evreilor în Europa păstrată în arhive, evidențiază nenumărate lupte religioase în interiorul comunităților, fragmente ale istoriei celor din comunitățile urbane analizate, consemnându-le mai jos, pentru că finalitatea lor s-a reflectat și în evoluția arhitecturii sinagogale.

Sighetul Marmației este orașul în care ponderea evreilor în totalul populației era cea mai mare. În apogeul dezvoltării sale, comunitatea evreiască avea în Sighet două temple și șase sinagogi⁴⁷. Prima sinagogă se consideră a fi fost construită în 1807⁴⁸. Comunitatea a crescut în ritm accelerat, și din eterogenitatea ce o caracteriza apar o serie de conflicte în sânul ei, cum ar fi cel de după 1834, care a durat vreme îndelungată, legat de hasidism⁴⁹. Al doilea conflict a izbucnit în 1883 când are loc desprinderea de cultul ortodox și se pun bazele comunității status quo ante, dispută continuată până în 1887, când are loc separarea unei comunități sefarde⁵⁰. Ceea ce caracterizează evreimea din Sighet, este mulțimea curentelor care au dus la generalizarea unei permanente stări conflictuale între evrei. Aceste fricțiuni s-au reflectat și în arhitectura sinagogală, fiecare fracțiune aflată în conflict cu majoritatea, a ajuns să-și construiască lăcașul de cult

⁴⁷ A. Streja, L. Schwarz, *Sinagogi din România*, Ed. Hasefer, București, 1996, p. 88, p. 122.

⁴⁸ R. L. Braham, *Enciklopédia ...*, p. 226.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 208.

⁵⁰ *Ibidem*.

propriu, care de obicei primea și numele fracțiunii religioase: Sinagoga mare ortodoxă, Sinagoga ortodoxă din strada Hajnal, Sinagoga sefardă veche, Sinagoga sefardă nouă, Templul Vișnițer Klaus, Sinagoga Talmud-Tora.

La Satu Mare exista o comunitate puternică ortodoxă, care era mândră de păstrarea cu smerenie a unei tradiții așkenaze. Despre toate acestea știm din monografia evreilor sătmăreni scrisă de dr. Stern Mór. El a studiat arhivele evreiești și a fost frapat de lipsa păstrării înregistrărilor privind comunitatea; nu a găsit date despre comunitate decât de la începutul anului 1852⁵¹. De la această dată evreii au fost obligați să țină evidențe, lucru controlat în perioada absolutismului. Ce se cunoaște anterior acestei date este doar din registrele de procese verbale oficiale ale orașului: primii membri ai comunității din Satu Mare sunt cunoscuți din cererile de primire în oraș, înaintate oficialităților locale, unde ajungea rezoluțiile pentru acestea.

După sosirea în oraș a prim rabinului, acesta a închiriat spații private pentru a organiza casa de rugăciune.

Dr. Stern împarte evoluția istoriei acestei comunități evreiești în patru perioade⁵². Prima perioadă cuprinsă din 1842-1843 (perioada înființării probabile) până în 1897 la moarte lui Mandelbaum Benjámín Farkas, șef rabin care a păstorit-o continuu de la înființare. Venirea lui coincide cu înființarea comunității, care după amintirile familiei sale a venit de la Botiz la chemarea a cel puțin 15 - 16 familii înstărite. A locuit și la Carei, fiind prietenul șef-rabinului Perlsz Mayer și apoi prin căsătorie a ajuns la Botiz, unde exista în acea vreme o comunitate statornică de învățați evrei, care susțineau și o vestită școală talmudică – *jeshiva*.

Comunitatea sătmăreană era atât de mică, încât prim-rabinul în primul deceniu și jumătate după sosirea în oraș își întreține casa cu alimente din gospodăria socrului său din Botiz, ne informează dr. Stern.

Cu timpul comunitatea sătmăreană se întărește atât numeric cât și financiar, reușind să-i asigure rabinului servitoare și baia rituală. Dezvoltarea comunității coincide cu șederea lui în oraș. Stern Mór consideră că după moartea lui a luat sfârșit unitatea comunității și apar desprinderile celorlalte comunități.

Spre sfârșitul rabinatului său, comunitatea hotărăște construirea unei sinagogi noi pentru care a achiziționat terenul Szuhanyi cu suma de 16000 de forinți, dar în final reușește reconstruirea sinagogii pe același amplasament între anii 1891-1892⁵³.

A doua perioadă poartă amprenta șef rabinul Grünwald Juda și a durat până la începutul anului 1920. Iată câteva din realizările ce i se atribuie:

- din perioada acestui rabinat datează despărțirea comunității evreiești sătmărene pe rituri, conservatori și reformiști;
- construirea băii rituale 1909-1911, de a cărei construcție s-a ocupat; cheltuiala din 1912 a fost de 128.407 coroane;
- a reorganizat școala talmudică; s-a preocupat de educația religioasă a tineretului, la această *ieshiva* studiind și tineri din ținuturi îndepărtate;
- s-a preocupat de scrieri religioase despre *Agada* și *Halaha*;
- le-a construit case de rugăciune *impozante* organizațiilor religioase *Chevra Misnajoth* și *Machzike Tora*.

A treia perioadă durează până în 1928 și corespunde activității șef rabinului Grünwald Lázár.

Un capitol distinct al istoriei comunității evreiești este fondarea comunității *status quo ante*⁵⁴ prin părăsirea comunității ortodoxe de către un grup.

⁵¹ Stern M., *Szatmári zsidók...*, p. 9.

⁵² *Ibidem*, p. 38.

⁵³ *Ibidem*, p. 55.

⁵⁴ *Ibidem*.

În perioada interbelică s-au construit numeroase case de rugăciune, numărul acestora împreună cu al sinagogilor ajungând la 25. Despre încheierea nucleului evreiesc la Satu Mare, dr. Stern Mór povestește cum comunitatea sătmăreană a fost întemeiată după obiceiurile evreilor conservatori așkenazi care au preluat și transmis comunității spiritul religiei moștenite de la tații lor, practicarea acestora susținând și transmițând moștenirea eternă, ei aducând *jertfe dureroase la construirea și susținerea în jurul comunității*.

În a doua jumătate a deceniului al șaselea și începutul celui următor din secolul XIX, în Ungaria (zona studiată fiind sub administrație maghiară) apare disputa dintre evreii de orientare conservatoare și cei reformatori. Aceste evenimente petrecute la nivel național, tulbură și comunitatea de la Satu Mare. Șef-rabinul de Satu Mare Mandelbaum Farkas se aliază hotărârii conferinței rabinice de la Nagymihály din decembrie 1865, unde a fost emisă așa numita *Trennungs-Ortodoxie*⁵⁵. Să mai menționăm că la luarea acestor hotărâri participă rabini din toate marile așezări urbane din zona studiată: Teitelbaum Juda de la Sighetu Marmației, Mandelbaum Benjamim Zöév de la Satu Mare, Perlsz Mayer de la Carei și renumitul dr. Kecskeméti Lipót din Oradea *unul din cei mai importanți reprezentanți ai curentului congresului*⁵⁶.

Spre sfârșitul secolului apar în comunitate tendințe din ce în ce mai accentuate de separare a membrilor reformiști de cei conservatori. În 24 martie își anunță ieșirea din comunitate prima persoană iar, 4 zile mai târziu încă 210, aceștia alegându-și ulterior o nouă conducere. Până la sfârșitul secolului se organizează comunitatea status-quo ante în care se grupează evrei intelectuali și înstăriți⁵⁷. Comunitatea devine de sine stătătoare în 1898. În 1902 cumpără terenul Uray-Jasztrabsyky cu 32.000 de coroane pentru construirea unei sinagogi și a sediului comunității. Sinagoga a fost construită între anii 1904-1905 *artisztikus szépségű templomot*⁵⁸. Concomitent, cu 200.000 de coroane se construiește și un abator de păsări și își organizează și un cimitir propriu.

La Oradea conflictele apar tot între ortodocșii tradiționaliști și cei reformatori. Ia naștere Asociația de pază a credinței. Cu ocazia alegerii candidaților la congresul de la Budapesta, în data de 21 noiembrie, taberele se încaieră, fiind necesară intervenția armatei. Singura comunitate cu delegat progresist este cea din Salonta, celelalte alegând delegați ortodocși. Surpriza e dată de rabinul șef, care trece la reformatori. Ruptura definitivă se produce la 5 august 1870, iar în anul următor se ia în discuție construirea unei sinagogi. Nu s-a reușit rezolvarea moștenirii nici după 50 de ani. La 3 martie 1883 se separă și gruparea de centru, Status quo ante⁵⁹.

Și la Carei reforma a divizat unitatea comunității și s-a ajuns la existența a trei fracțiuni: ortodocșii, ortodocșii vechi și sefarzii.

Toate aceste evenimente petrecute la sfârșitul veacului al XX-lea au bulversat viața comunităților de evrei din nord-vestul României, scoțând la lumină odată cu schimbarea înfățișării fațadelor sinagogii și diversitatea de opinii din sânul comunităților referitoare la transformările petrecute ce priveau lăcașul de cult. Când concilierea n-a mai fost posibilă s-au produs fracturi profunde.

Felicia Grigorescu
Muzeul Județean Satu Mare
Satu Mare, RO
felicia.grigorescu@yahoo.com

⁵⁵ Acest document emis de Congresul rabinilor, a stat la baza ortodoxiei iudaice în Ungaria. Documentul a fost semnat de 80 de rabini.

⁵⁶ Stern M., *Szatmári zsidók ...*, p. 68.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ *Ibidem*, „*frumusețe de biserică artistică*”, p. 88.

⁵⁹ T. Mózes, *Oradea ...*, p. 86.

Bibliografie

- Recensământul General al Populației României din 29 decembrie 1930*, Institutul Central de Statistică, Editura ICS, București, 1940.
- Magyar Zsidó Lexikon* (colectiv), 1929.
- Badrus, Nadia, *Două simboluri identitare evreiești: menora și maghen David*, în "Istorie și tradiție în spațiul românesc", VI, p. 91-93, ULB Sibiu, 2006.
- Blaga, Lucian *Trilogia culturii. Orizont și stil. Spațiul mioritic. Geneza metaforei și sensul culturii*, Ed. pentru Literatură Universală, București, 1969.
- Braham, Randolph L., *Az észak-erdélyi holokauszt földrajzi enciklopédiája*, Budapest Park Kiadó, Cluj-Napoca Koinónia, 2008.
- Grigorescu, Felicia, *Arhitectura sinagogală în nord-vestul Transilvaniei la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. Eclectismul iudaic al fațadelor*, în "Satu Mare. Studii și comunicări", seria Istorie. Etnografie. Artă, XXII-XXIV/II, 2005-2007, Ed. Muzeului Sătmărean, 2007.
- Haraszi, György, *A Szatmárnémeti zsidóság*, în "Relații interetnice în zona de contact româno-maghiaro-ucraineană din secolul al XVIII-lea până în prezent", Satu Mare-Tübingen, 1999, Ed. Muzeului Sătmărean.
- Hayoun, M.R. și Jarrassé, D. *Les synagoges*, PUF, Paris, 1999.
- Iancu, Gheorghe, *Problema minorităților etnice din România reflectată documente ale societății națiunilor (1919-1930)*, în "Relații interetnice în zona de contact româno-maghiaro-ucraineană din secolul al XVIII-lea până în prezent", Satu Mare-Tübingen, 1999, Ed. Muzeului Sătmărean.
- Jarrasse, Dominique, *La synagogue de la rue Notre Dame de Nazareth, lieu de construction d'une culture juive parisienne et d'un regard sur les Juifs*, în "Romantisme", 3/2004 (nr. 125), <http://www.cairn.info/revue-romantisme-2004-3-page-43.htm>.
- Jarrasse, Dominique, *Fonctions et formes de la synagogue: refus et tentation de la sacralisation*, "Revue de l'histoire des religions", numéro 4 (2005), <http://rhr.revues.org/4216>.
- Lerner, L. Scott, *The Narrating Architecture of Emancipation*, <http://online.sfsu.edu/kmillet/lerner.pdf>.
- Mózes, Tereza, *Evreii din Oradea*, Ed. Hasefer, București, 1997.
- Müller, Ines, *A Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga, Otto Wagner fiatalkori főműve Budapesten*, Löcker Verlag Wien, MFA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1993.
- Moldovan, Mircea *Sinagoga. Arhitectură a monoteismului*, București, Ed. Paideia, 2003.
- Nuño, J.A. Gaya, *Istoria artei spaniole*, Ed. Meridiane, București, 1975.
- Stern, Mór, *Szatmári zsidók utja. Történeti tanulmány a Szatmári zsidó község multjából*, Szerző Kiadása Satu Mare-Szatmár, Boros A. Könyvnyomdája, xerox al comunității Satu Mare.
- Streja, A., Schwarz, L., *Sinagogi din România*, Ed. Hasefer, București, 1996.
- Péter Zoltán, *Trei secole de arhitectură*, Ed. Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2001.
- Viey, Frédéric, *La synagogue de Fontaimbleau*, http://www.judaicultures.info/IMG/pdf/La_Synagogue_de_Fontainebleau1.pdf.